

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В СІМ'І

Наталія МИХАЛЬЧЕНКО

Copyright © 2005

Постановка суспільної проблеми. Пошуки шляхів удосконалення патріотичного виховання особистості, нації все виразніше постають як актуальне завдання психологічної науки. Плекання патріотизму – це проблема існування людства і кожної нації, тому що є передумовою будь-якого прогресу – культурного, політичного, соціального, економічного. Народ здавна ставить головну мету виховання – підготувати всебічно розвинену людину, вірного сина чи доньку свого народу, палкого патріота, стійкого громадянина Батьківщини-України [8, с. 39]. Тому сьогодні феномен патріотизму набув виняткової суспільної значущості.

Важливе природне намагання учня молодшого віку – здобуття певного соціального становища у групі однолітків, реалізація суспільно значущої навчальної діяльності у стінах школи. Враховуючи те, що новоутворенням цього віку є розвиток рефлексії, то саме у цей час постає проблема створення сприятливих психологічних умов для формування саме *патріотичної рефлексії* [3].

Одним з найважливіших факторів, який впливає на формування особистості є соціальне довкілля [10, с. 53], як сукупність суспільних і психологічних умов, за яких людина живе і розвивається. Тому його потенційні можливості треба вміло використовувати у процесі формування патріотичної рефлексії, що найперше засобами виховного впливу

домашнього оточення. Дорослі мають сприяти зародженню й утворенню таких психічних новоутворень у дитини, як усвідомлення себе суб'єктом пізнання через прийняття ролі учня, прийняття ролі та авторитету батьків у сім'ї, вчителя у школі [12, с. 243]. Аналіз наукових досліджень Ю.П. Азарова [1], М.В. Осоріна [7], психолого-педагогічний досвід і практика дозволяють стверджувати, що у системі різноманітних соціальних інститутів, котрі впливають на розвиток особистості, родина є не тільки важливим дієвим компонентом патріотичного виховання, а й постає інтегральним чинником формування у неї патріотичної рефлексії.

Мета дослідження – вивчити психологічні особливості сім'ї як локалізованого середовища формування патріотичної рефлексії у дітей молодшого шкільного віку та довести значущість рівня сформованості патріотичної самосвідомості у батьків як передумови розвитку зазначеної спроможності.

Ключові слова: *сімейні цінності, ідеологія українського народу, рефлексія, ідентифікація, статеворольова ідентичність, свідомий громадянин країни.*

Сутнісний зміст та виклад основного матеріалу дослідження. Стосунки у сім'ї відображаються на змісті і стилі всього дорослого життя людини, оскільки їх вплив у дитячі роки пов'язаний, по-перше, із сильними переживаннями; по-

друге, постійними первинними формами поведінки і вчинкових дій; по-третє, вони утримують підвалини всіх патріотичних ставлень особи до суспільства, праці, інших людей. Ось чому формування сімейних вартостей у родині – це найважливіший чинник патріотичного та морально-правового становлення демократичного соціального довілля. *Сімейні цінності* – це і моральні основи життя сім'ї, і стосунки поколінь, і закони подружньої вірності, і піклування про дітей, і пам'ять про предків і багато іншого [10, с. 251].

Під впливом динамічних проблемних умов життя народна ідеологія виробляє нові цінності, надає пріоритетності тим ідеям, які найбільшою мірою відтворюють інтереси нації. *Українська ідеологія* – це могутній ідейний рушій інтелектуальної, теоретико-методологічної сфери духовності [8, с. 274]. У цій ідеології високо цінується ідея любові до рідного народу, землі. Національна ідеологія освячує високу громадянську свідомість, самовідданість і саможертвність в ім'я рідного народу, незалежної України. І тут найпершим і найважливішим осередком збереження, застосування і творчого збагачення національної ідейності є родина. У своїй життєдіяльності вона зберігає як найдорожчу культурно-історичну традицію, кровну, духовну єдність із попередніми поколіннями систему народних ідей, притаманну усім сім'ям як осередкам даної нації. Народна мудрість зосереджує увагу батьків на тому, що саме завдяки глибокому знанню і впровадженню в життя народної ідеології формується міцна родина – першоклітина нації. Не дивно, що український народ над усе ставить не владу, а сім'ю, дітей і батьків, а відтак сімейні вартості. Ідеї вірності й любові батьків один до одного і до дітей, найглибших родинних почуттів мають у цій народній традиції-ідеології найвищий статус серед духовних цінностей. Ідеологеми рівноправності дружини і чоловіка, подружнього життя як основи міжстатевої любові, турботи про

своїх і чужих “діточок-квіточок”, постійне зміцнення сімейних відносин традиційно притаманні нашому народові [8, с. 280]. У процесі науково-практичного утвердження національного виховання та формування у його змістовому лоні патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку треба дбати про істотне багатовекторне зміцнення української сім'ї.

У майже безперервному міжстотному контактуванні з батьками кожна дитина створює свій образ партнера, рідного, друга, послуговуючись такими засобами, як рефлексія та ідентифікація. *Рефлексія* у процесах спілкування – універсальний спосіб однієї людини зрозуміти іншу, виходячи з уявлень про себе [5, с. 217]. Причому цей процес має зворотний вплив: чим глибше вона розбирається в інших, тим повніше й об'єктивніше оцінює себе. Ця залежність посилюється за умов спільної родинної діяльності, котра в молодшому шкільному віці, для того щоб бути спрямованою на формування патріотичної рефлексії, повинна реалізовувати наступні ціннісні орієнтири:

1) *патріотичну свідомість і самосвідомість* кожного члена родини як громадянина, спираючись на основні сімейні традиції, досвід старших поколінь, любов до природи, рідної землі, свого народу.

2) *готовність до праці* в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності;

3) *патріотизм*, котрий утверджує національну гідність, прилучає кожного до практичних громадянських справ, формує почуття гідності й гордості за свою Батьківщину.

Ідентифікація – це дуже важливе явище у формуванні патріотичної рефлексії членів сім'ї. В Національній доктрині розвитку освіти справедливо підкреслюється: “Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодіння цінностями світової

культури, загальнолюдськими надбаннями” [6]. Крім того, відомо, що на основі розвитку рефлексивних складових формується уявлення про своє Я, у процесі якого виняткову роль відіграє механізм ідентифікації. За З. Фройдом [11] він організується як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб’єктом себе з іншими людьми, образом чи символом. Інакше кажучи, ідентифікація – уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, проникнути у систему його смислів [5, с. 217]. Вона первинно виникає під час неусвідомлюваного наслідування дитиною дорослого, проте надалі набуває форми особливої внутрішньої дії.

У становленні громадянськості дитини велике значення має формування в неї *статеворольової ідентичності*, котра стимулює розгортання взаємодії культури та спадковості на тлі вітакультурних досягнень людства, накопичених у процесі його історичного і суспільного розвитку. Незважаючи на те, що біологічні аспекти цієї ідентичності закладаються ще до народження, статеві ролі та гендерна ідентичність змінюються упродовж життя. Дитина молодшого шкільного віку ототожнює себе з близькими для неї людьми, привласнює нові засоби поведінки, психологічно ідентифікуючи себе з батьками тієї самої статі. Ідентифікація сина з батьком, а доньки з матір’ю справді має вирішальне значення у вихованні патріотичної рефлексії, однак за умови створення належного психолого-педагогічного клімату в сімейному колі.

Головна умова формування патріотичної рефлексії – міцний фундамент сім’ї, що базується на її непорушному авторитеті, подружній вірності, любові до дітей і відданості обов’язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища [10, с. 366]. Щоб виховати справжніх синів і дочок свого народу, палких патріотів держави, які були б віддані волелюбним заповітам дідів і прадідів та брали активну участь

у розбудові незалежної України, слід цілеспрямовано, систематично і послідовно формувати в учнів історичну пам’ять та історичну свідомість [8, с. 14]. Водночас у цьому плеканні патріотичної рефлексії важливим є також те, наскільки родина живе інтересами держави і всього народу загалом. Діти прислухаються до розмов батьків, є свідками їхніх учинків, радіють їхнім успіхам чи співчують невдачам. Виховний вплив сім’ї зростає, якщо батьки цікавляться не лише навчанням, а й пізнавальною, громадянською та духовною діяльністю своїх дітей. Один з дієвих чинників у цьому процесі розвитку рефлексії – спільна праця батьків і дітей, котра вінчає успіх і добробут сімейного життя. За таких умов інтереси сім’ї збігаються з інтересами суспільства, формується *свідомий громадянин країни* [10, с. 366].

В українській традиції провідну роль у сімейному вихованні дітей відіграє мати. Саме вона найсильніше впливає на них, спираючись на авторитет батька і його підтримку. Утвердження моральності, у контексті глибокого розуміння внутрішнього світу дитини – головний обов’язок матері. Щодо батька, то його виховний вплив також непересічний, оскільки він є і старшим другом і рішучим партнером, вимогливим наставником і вмілим навчителем. Батько психологічно і фізично готує дитину до праці, підтримує її патріотичне ставлення до Батьківщини, практично долучає до патріотичної рефлексії. Батько і мати однаково відповідальні за долю дитини, виховуючи її доброю, гуманною, національно свідомою.

Добре відомо, що не може бути авторитету в матері, якщо вона принижує авторитет батька, і так само не може стати справжнім вихователем той батько, який не підтримує сімейний ореол матері. Проте виконати свої функції батько й мати можуть лише за умови своєї істинної, тотальної і непохитної авторитетності. Дуже вдало з цього приводу писав

А.С. Макаренко, звертаючись до батьків: “Ваша власна поведінка – вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її кожного моменту вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте чи сумуєте, поводитися з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви брутальні чи хвастливі, або пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть” [2, с. 340].

Результати досліджень, їх аналіз та інтерпретація. Задля вивчення значення статево-рольової ідентифікації у процесі розвитку патріотичної рефлексії на початковому етапі був проведений констатувальний зріз у 22 контрольних групах [4]. В експерименті брали участь 556 учнів молодшого шкільного віку. У процесі дослідження нами використана діагностична методика “Малюнок сім’ї”, де головна увага звертається на такі аспекти: а) емоційне почуття дитини; б) її ставлення до членів сім’ї; в) сприйняття, вза-

ємодія та ідентифікація дитини з іншими родичами (*табл. 1*).

Емпіричне дослідження виявило, що механізм статево-рольової ідентифікації “спрацьовує”: діти віддають перевагу батькам однієї з ними статі. Крім того, встановлено, що дитина може ідентифікувати себе з найменш яскравим персонажем на малюнку [9]. Такі вибори мали місце у 22% випадків, що свідчить про труднощі конкретних дітей у взаємовідносинах із членами сім’ї та самими собою. Водночас вкотре доведено, що ролі батька і матері є провідними у формуванні патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці.

З метою вивчення умов формування аналізованої рефлексії у представників зазначеної вікової категорії нами був проведений формувальний експеримент на базі початкової школи № 11 міста Первомайська Миколаївської області. В експерименті брали участь дві групи молодших школярів віком 8–9 років: до експериментальної входило 27 учнів, а до контрольної – 24.

За допомогою методів спостереження та анкетування учнів в експериментальній групі виявили вищий рівень сформованості патріотичної рефлексії, ніж контрольної. В останньому випадку з’ясовані чинники, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії у сімейному довіллі. Це було підтверджено також анкетуванням батьків, котрі мали змогу вказати на недоліки в організації свого ви-

Таблиця 1

Результати дослідження статево-рольової ідентифікації молодших школярів з матір’ю та батьком на етапі констатувального експерименту (22 контрольних групи, вибірка 556 осіб)

Групи молодших школярів	Порольова ідентифікація з матір’ю (кількість дітей у %)	Статево-рольова ідентифікація з батьком (кількість дітей у %)
Дівчата	82	18
Хлопчики	31	69
Разом хлопчики та дівчата	56,5	43,5

ховного впливу патріотичного змісту, вибравши такі варіанти відповідей: а) неповна сім'я, б) неблагополуччя сім'ї (мікроклімат, здоров'я), в) низьке матеріальне забезпечення, г) слабкість психолого-педагогічної позиції батьків, д) відсутність єдиних вимог, е) інші причини (вказати конкретно).

З даних *таблиці 2* видно, що до одного з негативних чинників становлення патріотичної рефлексії у дітей 8–9 років батьки відносять низьке матеріальне забезпечення сім'ї. На жаль, важко виховувати любов до країни, коли діти щодня стикаються з матеріальними нестатками та постійними розбіжностями між бажаним і реальним. Серед інших причин батьки виділяють свій низький освітній, культурний, психолого-педагогічний рівень компетентності, незнання психологічних особливостей дитини й указують на невіру в можливість дитини та у свої сили на шляху патріотичного виховання.

У процесі проведення формувального експерименту в експериментальній групі були створені спеціальні умови щодо розвитку та формування патріотичної рефлексії у сім'ї. Концептуальна проєкція цих умов на отриманий емпіричний

матеріал пошукування дала змогу підтвердити той факт, що вирішальним для розвитку патріотичної рефлексії дітей є рівень національної самосвідомості батьків, а відтак і такі форми-заходи:

1. *Бесіди з елементами дискусії* та диспути, на яких обговорюють питання, що пробуджують у батьків інтерес до дослідницької діяльності. Так, бесіди на тему “Історія родини – історія народу”, “Сімейні традиції та їх роль у формуванні патріотичної рефлексії у дітей”, “Народна культура, фольклор – важливі чинники патріотичного виховання дітей у сучасній родині” у нашому досвіді сприяли формуванню та розвитку в батьків кращих рис української ментальності – доброти, наполегливості, волелюбності, поміркованості та щирості.

2. *Індивідуальні та групові консультації* з різних питань патріотичного виховання дітей і молоді, метою яких є вирішення проблемних завдань щодо формування патріотичної самосвідомості конкретних наступників, а також тих питань, що виникають перед батьками у щоденному житті.

3. *Ранки-зустрічі та вечори* на фольклорні теми, які проводяться разом з дітьми. Вони сприяють формуванню в

Таблиця 2

Результати емпіричного дослідження причин, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії дітей у сім'ї з погляду батьків і матерів

Групи батьків дітей	Показники, що негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії дітей у сім'ї (у %)					
	Неповна сім'я	Неблагополуччя сім'ї	Низьке матеріальне забезпечення	Слабкість психолого-педагогічної позиції	Відсутність єдиних вимог	Інші причини
Чоловіки	2	26,5	51	14,5	4	2
Жінки	15	24	31	21,4	6	2,6
Разом (чоловіки та жінки)	8,5	25,2	41	18	5	2,3

учнів та їх батьків потреб причетності і любові до свого народу, самоусвідомленню етнокультурних властивостей українців. Наприклад, обряд “Зустріч Весни”, якому був присвячений ранок, сприяв утвердженню у дітей і дорослих емоційно-ціннісної складової їхньої патріотичної самосвідомості.

4. *Батьківські конференції*, скажімо на тему “Сім’я – колыска гуманізму, патріотизму, милосердя”. Остання була проведена в кінці навчального року з батьками експериментальної групи, сприяла систематизації, узагальненню, розширенню та закріпленню знань батьків, щонайперше форм, методів та умов формування у дітей патріотичної самосвідомості.

Отже, всі види здійснених нами експериментальних заходів були спрямовані на усвідомлення батьками змісту поняття “патріотична рефлексія”, а також на ситуативний розвиток патріотичної самосвідомості у батьків і дітей. Контрольні підсумкові зрізи були проведені за допомогою методу анкетування, серед запитань дорослим вкажемо на найважливіші: “Чи правильно, на Вашу думку, Ви виховуєте свою дитину?”, “Які риси характеру Ви хотіли б розвинути у своєї дитини?”, “Чи є потреба, на Вашу думку,

формуванню у дітей національну гідність і гордість, патріотичну свідомість і самоусвідомість?”, “Що, на Вашу думку, сприятиме у сім’ї формуванню палких патріотів, мужніх громадян, творців своєї долі, борців за інтереси народу України?”.

Дані *таблиці 3* показують, що в експериментальній групі зросла кількість батьків з високим рівнем розвитку патріотичної самосвідомості, а з низьким – зменшилася. Тоді як в контрольній групі істотних змін у становленні патріотичної рефлексії дорослих не сталося.

ВИСНОВКИ

1. Сім’я позитивно впливає на розвиток та формування патріотичної рефлексії тоді, коли цілеспрямовано та систематично вирішує такі конкретні завдання: а) плекає в дітей любов до батька і матері, бабусі і дідуся, родичів, інших людей; б) навіює атмосферу продовження і підтримки свого народу, дотримання заповідей дідів і прадідів, наступності поколінь; в) всіляко підтримує прагнення членів родини берегти народні традиції і звичаї, примножувати загальнонаціональні багатства; г) розвивати у кожного національну гідність і гордість, свідомість

Таблиця 3

Результати емпіричного дослідження рівнів сформованості патріотичної самосвідомості у батьків молодших школярів на початковому і заключному етапах експерименту

Етапи експерименту	Групи батьків, котрі мають дітей молодшого шкільного віку	Рівні сформованості патріотичної самосвідомості у батьків (у %)		
		Високий	Середній	Низький
Початковий	Експериментальна група (N=27)	11	38,9	50,1
	Контрольна група (N=24)	13,2	34,6	52,2
Підсумковий	Експериментальна група (N=27)	22,1	51,4	26,5
	Контрольна група (N=24)	15,6	35,4	49

і самосвідомість, готує дітей як патріотів і громадян, творців своєї долі та борців за інтереси народу України; д) схвалює і збагачує дитяче вміння гордитися славою своїх предків, готовність захищати честь свого народу; е) плекати в дітей пошану до рідної мови, культури, краю, природи, Батьківщини.

2. Ефективність формування патріотичної рефлексії дітей молодшого шкільного віку в сім'ї головню залежить від позитивного, гуманно та ментально зорієнтованого, клімату міжособистісних взаємовідносин її членів та усвідомленого проєктування батьками психолого-педагогічного змісту взаємодії з дітьми.

3. До набору продуктивних формувальних засобів, які впливають на розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці належать: а) відносини і мікроклімат у сім'ї, б) родинні реліквії, в) ставлення у сім'ї до національних традицій та звичаїв, г) певні соціально-значущі види діяльності, спра-

ви, вчинки, слова, релігійні ідеї та обряди, д) вшанування родиною народного календаря, е) український фольклор, символіка українського народу тощо.

1. *Азаров Ю.П.* Искусство воспитывать. – М.: Просвещение, 1985. – 448 с.
2. *Макаренко А.С.* Загальні умови сімейного виховання. Твори: У 7-ми т. – Т.4.
3. *Михальченко Н.В.* Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці // Вісник Одеського національного університету. – 2003. – Т. 8, Вип.10. Психологія. – С. 80–84.
4. *Михальченко Н.В.* Формування етнічної ідентифікації як стимулювання розвитку патріотичної рефлексії // Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць. – Херсон: Персей, 2004. – С. 175–178.
5. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія. – К.: Вища школа, 2001. – 487 с.
6. Національна Доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – № 26. – С. 2.
7. *Осорина М.В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 2000. – 288 с.
8. *Руденко Ю.* Основи сучасного українського виховання. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.
9. *Тейлор К.* Психологические тесты и упражнения детей. – М., 2003. – 208 с.
10. *Фіцула М.М.* Педагогіка. – К.: Академія, 2002. – 528 с.
11. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого "Я". – М., 1925.
12. *Цимбалюк І.М., Яницька О.Ю.* Загальна психологія. – К.: Професіонал, 2004. – 304 с.

Надійшла до редакції 24.09.2004.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Москалець В.П.

Психологія релігії: Посібник. — К: Академвидав, 2004. — 240 с.

На основі аналізу психологічних особливостей релігійних явищ у навчальному посібнику розкрито психологічний зміст магії, анімізму, релігійної віри, моралі та культу, духовно-ціннісної природи авторитарних і гуманістичних релігій, функціональну структуру катарсису як основи зумовлених релігійною вірою психопрофілактичних і психокорекційних ефектів. Розглянуто психологічну сутність безвір'я, типологію релігійних особистостей, релігійності як риси українського національного характеру та інших феноменів. Суттєвою особливістю посібника є виклад матеріалу з позицій модерної гуманістичної психології.

Розрахований на студентів, аспірантів психологічних і релігієзнавчо-філософських спеціальностей, практичних психологів, соціальних працівників і певною мірою священнослужителів.

З питань придбання звертайтеся за телефоном у м. Києві: **(044) 213-19-83.**